

Az „ezeréves határok”, etnikai területek legitimációs eszközei a 20. század első felének földrajzában

Két példa

Ha végigtekintjük a 20. század első évtizedeinek földrajzi szakirodalmát, kirajzolódnak a magyar nemzeti/államtér megszerkesztésének egyes szálai annak a törekvésnek a következményeként, amely szimbolikus társadalmi jelenségekből (elsődlegesen az etnikai, nyelvi hovatartozásból) igyekezett reális tereket fogalmazni. A modern nemzetállamok kialakulásának folyamatában feléledő nacionalizmus fokozatosan „fedezte fel” a nemzeti intézmények kiépülésével párhuzamosan, a nyelv és a kultúra kérdése után a „saját nemzeti tér” kiterjedését és e tér határának fontosságát. Az 1920-as békeszerződés sokkja ezt a „térképzési folyamatot” a hazai geográfiában természetes módon felerősítette, mi több, alapvető tételévé, céljává emelte. Megjelentek azok az érvrendszerek, amelyek igyekeztek a nép és a fizikai tér (természeti környezet) közötti kapcsolatot keresni, a kettő nehezen megfogható rejtélyes viszonyát (nép–tér) történeti távlatokba helyezve feloldani, elvitathatatlan képzetként felmutatni (mitologizálás). A magyar politikai tér tájelméleti indokoltságára, a kettő – politika és táj – közötti szoros összefüggés bizonyítására a kor geográfusai számos természetföldrajzi érvet sorakoztattak fel.¹ Sőt. Az egységes államtér jogossága a „jól látható” és alapvetőnek vélt domborzati és folyórendszer (államhatárok futása) mellett „mélyben” gyökerezik, azaz *földszerkezeti alapokon* nyugszik.

¹ Részletesen, számos idézettel lásd HAJDÚ 1996: 137–150; HAJDÚ 2001a: 51–64; HAJDÚ 2001b: 62–76. – A tanulmány az OTKA T 046185, T 049349. számú pályázatok támogatásával készült az MTA DE Néprajzi Kutatócsoport tudományos programja keretében.

Az államhatár-tartósság mítosza

A két világháború közötti földrajz mindkét ága olyan érvrendszert dolgozott ki, amely a társadalomföldrajzi érvekkel (emberföldrajz) párhuzamosan természet-tudományi szigorúsággal (fizikai földrajz) igyekezett igazolni a magyar államter és a magyar államhatárok sérthetetlenségét, a magyar kultúrának szinte a természeti környezetbe való mély beágyazottságát, ratzeli determináltságát.² Ebben a gondolatkörben kap egyre hangsúlyosabb szerepet az államhatárok és a természeti környezet viszonyának elemzése. A ratzeli gyökerekből serkent német politikai földrajz nyomán a honi geográfia is markánsan fogalmazza meg azt a kérdést, hogy *milyen természeti jelenségek, táji elemek (geofaktorok), tájkarakter felelnek meg az ideális államhatárnak?* A trianoni döntés sokkjára az egyik kézenfekvő választ a hazai földrajz a békekötés előtti magyar államhatárok idealisztikus természeti futásával adta meg.³ Földrajzunk a magyar államlét területi *tartósságával* bizonyítottan látta az egykori országhatárok idealisztikus helyzetét. Éppen egy olyan faktorial, amely a geográfiában a legnehezebben értelmezhető, térben leképezhető, nevezetesen *az idővel*: „Az idő a kartográfusok gondja”.⁴ „A vonalak és a középpontok áthelyeződése, a megkonstruált és vitatott történelem mind összetettebben kényszerít rá az összefüggésteremtő olvasásra.”⁵ Mennyiben vagyunk tehát képesek a történelmet földrajzzá lényegíteni? A két fogalom összehasonlítódik az instabilitás jelölésében.

Természetesen ezt az ideális „kerékded ország”-képet (Prinz kifejezése – lásd lentebb) a magyar történelemben (szívesen) feladtuk például perszonalunió (például Nagy Lajos kora) vagy nyugati hódítások által a Lajtán túli területek bekebelezésének (Hunyadi Mátyás) kedvéért... Sőt. A honi geográfia (és néprajz!) a mai napig adós azoknak a „geopolitikai” törekvéseknek a bemutatásával, kritikai elemzésével, amelyek a magyar érdekek balkáni kiterjesztését igyekeztek alátámasztani. A néprajzkutató-geográfus Györffy István (1884–1939) a múlt század első évtizedeiben (tehát 1920 előtt) részletesen szól a magyarság balkáni befolyásának lehetőségéről. A balkáni „kilátást” Györffy az etnikai elvnel magasabb szempontból, a geopolitikai, táji körülmények miatt véli szükségesnek: „Néprajzi térkép alapján országfelosztást csinálni nem lehet. Bármilyen politikai változások jönnek is közbe, Bosznia örökre a magyar medencére lesz utalva, amerre folyói folynak, mert a földrajzi tényeken az embernek nincs módjában változ-

² HAJDÚ 1998: 93–104.

³ Az államhatárok politikai geográfiai jelentőségének összegzését lásd MEZŐ 2000; BERNEK 2002; SUBA 2002: 14–19.

⁴ Velikić nyomán idézi FARAGÓ 2005: 37.

⁵ FARAGÓ 2005: 37.

tatni.”⁶ „Középhatalmi látterünkben”⁷ a balkáni földrajzi/kulturális terjeszkedés sem teljesen kizárt lehetőségként volt jelen.

Úgy fogalmaznék, hogy végletes legitimációt az ideális, Kárpátok koszorúját, Duna–Dráva folyását (az utóbbihoz a megszorítást lásd lentebb) követő magyar államter-elképzelésnek éppen a térkeretek 1920-as szétesése adta meg!

A két világháború közötti honi politikai földrajz ennek alapján fogalmazza meg „a jó államhatár lakhatatlan, járhatatlan, értéktelen természeti terület” elvét.⁸ Az idea honi lényege, hogy ezeknek a tételeknek *együttesen* csupán a Kárpátok koszorúja felel meg, tehát az időfaktor alapvetően igazolja ezen természeti határ történeti alkalmasságát is: „Ha van a földön természetes választóvonal, a földrajzi viszonyok szülte határ, akkor a Kárpátok vonulata az. Itt tudja az ember, hogy hol van vége Erdélynek. [...] Maga előtt látja, mint gigászi hatalmas falat, a Déli Kárpátokat, melynek 2500 m körül járó gerince a szemlélő előtt megszakítatlan vonalat ad.”⁹

Ám a történeti idő és a földrajzi tér közös eredőjeként született államhatárok nem mindenütt ideálisak. Jóllehet az ország Dráva–Száva déli határvonalát több száz év „igazolja”, mely határvonaligény „jogosságát” a trianoni döntés tovább erősítette, a magyar politikai földrajz *mégsem* tekintette ezt a vonalat sem teljesen tökéletes megoldásnak. A magyar földrajz a két világháború közötti időszakban a folyókon *még mindig(!)* túlnéz: „A természetes határ [...] délen azonban nem a Száva partja, vagy középvonala [...] *A természetes határ a Balkán előhegyein megy*, azoknak a folyóknak forrásvidékén, amelyek a Száva felé szaladnak és ameddig annakidején a Bánságok lenyúltak. [...] A magyar állam tehát kitöltötte a medencét a természetes határokig, mert hiszen ezek a bánságok kézben tartották a Balkán előhegyeit addig a vonalig, ahol a magyar medence végződéséről tényleg beszélhetünk.”¹⁰

Azaz az államhatárok nem szimpla társadalmi keretek, egységes, a mindenkori nemzetközi hatalmi viszonyokat/megállapodásokat tükröző (Smith) jogi/adózási területeket egybefogó választóvonalak (államnemzeti gondolkodás),¹¹ hanem a természeti determinizmus által (Ratzel) statikusan, a természeti törvények alapján meghatározott rendszerek, melyekhez igazodniuk kell a társadalmi szervező-

⁶ GYÖRFFY 1916: 20. Idézi MAKKAJ 1996: 341–381. Lásd továbbá MAKKAJ 2003a: 101–122; MAKKAJ 2003b.

⁷ STRÖMPL 1922: 27–32.

⁸ RÓNAI 1941: 101–111; Rónai 1993: 400–401.

⁹ RÓNAI 1940: 51.

¹⁰ RÓNAI 1941: 96. Talán e szemléletet megerősítette az a körülmény, hogy 1941-ben, amikor Rónai füzete megjelent, Magyarország már hadviselő félként éppen sikeresen megszállja („visszaszállja”) a Délvidéket...

¹¹ SMITH 2004: 204–229.

déseknek (kultúrnemzeti elgondolás). Ebben az összefüggésben fogalmazta meg a honi geográfia a politikai szálának összetettségét és feladatát: a politikai földrajz nem más, mint a politika természettudományi megalapozója.¹²

Az államnemzeti gondolkodás nem igazán tud tehát mit kezdeni a „ködös célokat megfogalmazó geopolitikával”.¹³ Az első világháború után élesen fogalmaz a természeti beágyazottságú határok német (kultúrnemzeti) elméletével szemben: „Másképpen fogalmazva a határ csak egy emberi társadalom tevékenységeinek a határa lehet, mely jó ideig képlékeny és ideiglenes, később azonban szilárd és tartós. A határ tehát nem a keletkezése során felmerülő különböző akadályok miatt változik meg, hanem amiatt, ami a határon belül történik. Hogy egyszerűbben fogalmazzunk: ha a határt magát egy keretnek fogjuk fel, akkor [...] nem a keret a fontos, hanem az, amit bekeretez. [...] Márpedig ezek az államok folyamatosan fejlődnek, s ezáltal határaink is államaik életét élik: inkább változékonyak, mint stabilak, inkább rugalmasak, mint merevek, inkább múltékonyak, mint tartósak. A természet ugyan elvileg kijelölheti egy határ helyét, de nem határozhatja azt meg véglegesen. A határ általában egyfajta egyensúlyt jelképez. A határok közé bezárt emberek felfogása a határról állandóan változott. A határok létokát kevésbé a határok vonalán kell keresni, mint azon túl.

[...] De számos jogtudós uszályába is kerül, akik egy határmegvonást »természetesnek«, »mesterségesnek«, »jónak« vagy »rossznak« ítélnék meg. És végül mintegy negyed száz Rajnán-túli tudós hajtja a hatalmába, akik, miközben a saját országuk vagy más országok számára a »jogos és természetes határt«, a *»die echte Grenze«*-t kutatják, a linearitás mértani fogalmát a morál éteri tartományába emelik, s ezzel az államterület fölötti világhoz kapcsolják azt.

Mivel egyáltalán nem sikerült egy minden időben és minden országra érvényes határt meghatározni vagy valamilyen normát kialakítani, még az is kiderülhet, hogy ezt a geográfiai tanulmányt hiába írtuk meg. Az igaz, hogy nem tudtunk valamiféle határ-mértékegységet felállítani. Kizárólag azt láttuk, hogy számos nép saját területének és hatalmának semmilyen végső határt sem szab, még civilizált nemzetek sem (*amorf államok*); s alig találkoztunk olyan emberekkel, akik kitartának határaik rendezésének tiszavirág életű elképzelései mellett; ám azt sem tapasztaltuk, hogy a természet rideg és áthághatatlan barikádokat emelne döntőbírói ténykedésük útjába (*képlékeny határok*); s így végül is arra a következtetésre jutottunk, hogy a határok csupán a belső lüktetéseket tükrözik az államterület szegélyén (*mozgó határok*).

Ne használjuk tehát e területeken a jó és a rossz fogalmát. Ne bízzunk azokban az – enyhén szólva – ellentmondásos érvekben, melyek vagy a Természet

¹² RÓNAI 1941: 82.

¹³ A fogalom kritikai elemzését lásd GOMBÁR 1983: 561–568.

mindent elsöprő fatalizmusára, vagy az emberek csoportos akaratára világítanak rá. Ne tegyük az igazságosság fogalmát egyenértékűvé a térképen berajzolt vonalakkal.

[...] Az idő nem oldja meg a kérdést. A legszilárdabb, sőt mi több, ezeréves birodalmak omlanak össze egy szempillantás alatt. Határaik egyszeriben elolvadnak és elillannak, mihelyt belül eltűnik az a fajta közösségi szellem, amely néha több száz évig is összetartani látszott a népeket. A Német-Római Szent Birodalom könnyen fennmaradt nyolcszáz évig is, vagy Szent István királysága kitűntetheti magát a »Millenniumi Magyarország« címmel.¹⁴

Jacques Ancel (1882–1943), a francia politikai földrajz egyik megteremtőjének hosszabban idézett makroszintű gondolatai mellé vagy árnyalására idézhetünk mikroszintű néprajzi tereptapasztalatokat. Éppen a Kárpátok keleti vonulatán cáfolható a „lakhatatlan, járhatatlan, értéktelen” határjelző fogalmi hármás. A gyimesi román–magyar kontaktzónában végzett kutatások a hegység egyenesen *nem elválasztó*, hanem életmódbeli *összekötő* szerepét mutatták ki.¹⁵

Egységes magyar államtér alatt egységes köztalap: a Tisia-masszívum mítosza

Az elgondolás

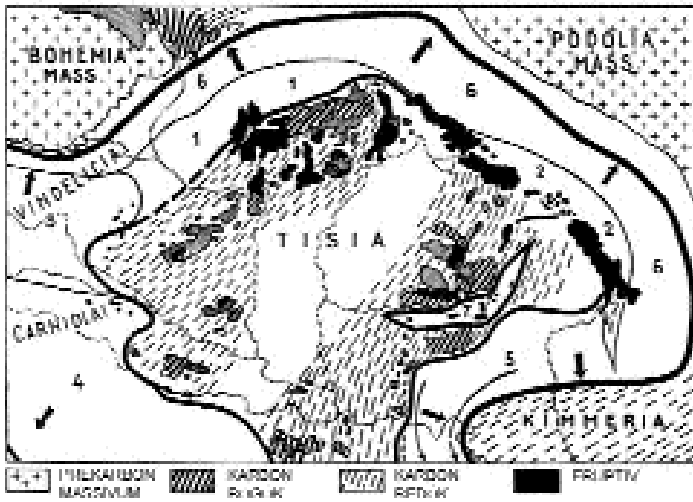
Nemzetközi (Suess, Mojsisovics) és hazai (id. Lóczy) gondolati előzményekre támaszkodva 1926-ban fogalmazza meg Prinz Gyula (1882–1973) a Tisia-elméletét, amelyet egy évtizeddel később, a *Magyar föld, magyar faj* című négykötetes mű első könyvében fejt ki részletesen:¹⁶ „A Magyarország keletkezését előidéző Tisia-tömb a kréta-korszakban szakadt ki a határai mentén lemélyedett hosszú tektonók között. Már a triász-tengerből is kiemelkedett egy nagy sziget (Mojsisovics »Keleti szárazulat«-nak nevezte), de ez a Balkán-félsziget nagy pillére volt, s tőle északra itt nálunk, a tenger akkor még többször előntötte, mint szárazon hagyta a területet. [...] Csak a nagy, új hegyrendszerek keletkezésének első megindulásakor, a megindulást közvetlenül megelőzve, állott elő az új tömb, ez a Tisia, délen keskeny nyakkal hozzátámaszkodva idősebb testvéréhez, a Balkán-félszigeti Trák-masszívumhoz. A kettő együtt alkotja ezen túl azt a belső, közbenső, lánc-hegységekkel körülvelt hegytömeget, amely a maga rendkívüli erejű szilárdságával ellent tudott állani a harmadkor nagy hegygyűrődéseinek.”¹⁷

¹⁴ ANCEL 1999: 414–418.

¹⁵ ILYÉS 2004: 189–212.

¹⁶ Prinz maga a Tisiáról: PRINZ 1926: 16–36; PRINZ 1936: 97–121; PRINZ 1958: 213–225.

¹⁷ PRINZ 1936: 96–97.

A Tisia-tömb földtörténeti képe: 1 - A Tisia-tömb hegységének redőli elváltja; 2 - Triász kori redőlete; 3 - Az Alpoknak az alaptanegye ritkított talajredőlete; 4 - A Dániai redőlete; 5 - Triász előtti (paleokimri) redőlete; 6 - A ligettalán, az Alpokat és Kárpátokat szelőkötésű redőlet; 7 - A Murai, nyugati kis redőlet. A terület nyugati oldalán a szilikonit és a kalcium-szilikonit utólagos képződés jelei.

A Tisia-tömb (PRINZ 1936: 93.)

Prinz elgondolásában tehát a Tisia, az Alföld helyén emelkedő *kristályos tömb* kaptafaszerűen kényszerítette a Kárpátokat a jellegzetes koszorú formájú felgyűrődésre. Prinz képzetében a Kárpát-medence geológiai múltja négy főkorszakra osztható.

Az *első főkorszak* a Variszkuszi-hegységrendszer felgyűrődésének korszaka hazánk területén is (karbon), majd e hegységgláncolat nagy gyorsasággal a földtörténeti ókor végére lepusztult.

A *második főkorszak* a földtörténeti középpalával azonos (triász–kréta). Az elmélet szerint ebben az időszakban térségünket tenger borította.

A *harmadik főkorszak* a kréta második fele, amelyben a mély tengerfenék lerakódásai úgy kétezer méter tengerszint feletti magassáig emelkedtek. A mezeztaszerű kiemelkedés törésekkel határolt hegytömegekből állt, amelyen gyűrődések nem jöttek létre.

A *negyedik főkorszak* a medenceidőszak. Fúrási eredmények hiányában Prinz úgy vélte, hogy a Tisia-tömb – a közepét leszámítva – egységesen süllyedt (oligocén).¹⁸

¹⁸ Itt köszönöm meg Rózsa Péter földszerkezzettani kérdésekben nyújtott segítségét, szíves közléseit és lektori figyelmességét.

Tudományos elméletek szerkezete: az elgondolás használhatósága

Prinz elméletét a következő évtizedek földtani kutatásai fokozatosan megdöntötték. Lényegében elképzelésének csupán első főkorszaka tartható változatlan formában. A tengeri üledékek nem statikus lerakódás, hanem lemezmozgások eredményeként kerültek jelenlegi helyükre (*második főkorszak*). „Az Alföld medencealjazatában a fúrások alapján ugyancsak meggyűrt és valószínűleg áttolódott üledéktömegek valószínűsíthetők. Ilyen értelemben tehát a Prinz-féle Tisiát, amely kaptafául szolgált a Kárpátok felgyűrődése idején az üledékek számára, egyáltalán nem tekinthetjük valamiféle egységes, csak töréses szerkezetű tömegnek. Tudomásul kell vennünk, hogy benne a kárpáti környezeténél ugyan kisebb mértékű, de azért jelentős vízszintes térrövidülések, áttolódások, gyűrődések is végbemehettek”¹⁹ (*harmadik főkorszak*). Ma már tudjuk, hogy későbbi (miocén) és *nem* egységes süllyedés eredménye a medence (*negyedik főkorszak*).

„A lemeztektonika alapján elképzelhető, hogy a Prinz-féle merev kaptafa két – távolról egymás közelébe csúszott – kőzetlemezdarabból állt össze, de ezek korántsem voltak annyira merevek, mint Prinz Tisiája. A kaptafa egyik része eredetileg Afrika, a másik része Európa tartozéka lehetett. A rajtuk felgyülemlett triász, jura, alsó kréta sekélytengeri üledékekkel együtt ezek a kőzetlemezek a kréta időszakban erőteljes vízszintes erőhatások kíséretében emelkedtek a magasba. A »kaptafa« tehát nem egységes és merev, mint azt korábban hitték. Lezökkenése, süllyedése sem egységesen történt. A medence süllyedésének a két legfőbb időszaka – ellentétben a korábbi elképzelésekkel – a pannonra és a pleisztocénra esett. A töréses mozgások ma sem fejeződtek be.”²⁰

Igen. Az elgondolás megdőlt, de az idea mégis nagyszerű volt. Egyrészt Prinz *mélyfúrások nélkül* tudta *plastikusan, világos lépések sorozatával* magyarázni a Kárpát-medence szerkezeti kialakulását. Jóllehet már Prinz is érezte, hogy nem tud vele minden földszerkezeti kérdést tisztázni,²¹ illetve a kortársak is felhívják a figyelmet az elv elfogadása mellett a gondolat hiányosságaira,²² Prinznek mégis sikerült egységes földtani elméletet formálnia egy olyan korszakban, „amikor a fiatal harmadkori üledékekkel takart magyar medencék mélyszerkezetéről még nem álltak rendelkezésre adatok és így azt a környezet jól feltárt geológiai szerkezete alapján kellett extrapolálni”.²³

¹⁹ JUHÁSZ 1987: 156.

²⁰ JUHÁSZ 1987: 157. Az elmélet társadalomkutatók számára is közérthetően megfogalmazott bemutatását részletesen lásd JUHÁSZ 1987: 152–157.

²¹ PRINZ 1936: 111.

²² TELEGGI ROTH 1929.

²³ SZÁDECZKY-KARDOSS 1978: 305.

Prinz az eredeti elképzelését (1926) Telegdi Roth hatására maga is módosította: a teljesen egyben mozgó tömb elvét feladta a részletes és átdolgozott Tisia-elméletében (1936). Az elv megfogalmazását követő évtizedek geológiai mélyfúrási eredményei fokról fokra háttérbe szorították Prinz elképzelését.²⁴

*Ám a Tisia-tömb gondolata hiányosságaival együtt hosszú évtizedeken át jelen volt a földszerkezetben. Jelentőségét csupán a hetvenes években, a globális lemeztektonikai elméletek kidolgozásával veszítette véglegesen el.*²⁵

Jóllehet az elméletnek megvoltak az előzményei (lásd fentebb), és többen vitatják az eredetiséget, Prinz először alkotott egyetemes „csúcscsintézist”, azaz képes volt *átfogó teljes földszerkezeti képet adni* a Kárpát-medence kialakulásáról. Nyugodtan leírhatjuk, hogy Prinz elmélete magában hordozta a nagy (mondjuk ki: zseniális) tudományos elgondolások jegyeit: egyrészt az idea eléggé újszerű és meggyőző volt ahhoz, hogy tartósan követőkre találjon, ugyanakkor eléggé nyitott is volt az elképzelés ahhoz, hogy mindenfajta megoldandó problémát hagyjon hátra a következő kutatói generációnak.²⁶

Klasszikus párhuzamot kínál a Tisia-elmélet értékeléséhez a geocentrikus világmagyarázat és annak tulajdonképpeni tökéletessége. Ámbátor a geocentrikus világmagyarázat *spekulatív* úton született, de újabb és újabb korrekciók (például az epiciklusok) beépítésével minden pályamozgást, látszólagos csillagászati jelenséget *tökéletesen* le tudott írni:²⁷ „Amikor Arisztarkhosz gondolata megszületett, a mérhetetlenül ésszerűbb geocentrikus rendszer nem szorult rá arra, hogy esetleg egy heliocentrikus rendszerrel helyesbítsék”.²⁸ A heliocentrikus világgép megalkotásához viszont *matematikai mérőszámok* (a Tisia feladásához ugyanezt lásd „mélyfúrások”) elvégzésére volt szükség, olyannyira, hogy ezek hiányában Arisztarkhosz napközpontú elképzelését a kora el is utasította.²⁹

Ugyanez az elv érvényesült a Tisia-gondolat több évtizedes fennmaradásában: *plasztikus és átfogóan értelmez.* A Kárpát-medence *tényleges* nagyszerkezeteit magyarázó globális lemeztektonika által feltárt mikrolemezek és ezen alkotórészek szerkezeti, egy időben történt több irányú mozgásai (el- és oldalirányú tolódások, vetődések) sokkal komplexebb szemlélet eredményeként állhatnak össze egységes, átlátható magyarázati hálónak.³⁰ Jól jelzi Prinz Tisia-elgondolásának je-

²⁴ A Tisia-elmélet feladásához vezető út részletes bemutatását lásd FÜLÖP 1989: 148–211; DUDICH 1998; KARÁTSZON 2002. Lásd még ehhez: A Tisia-elmélet és a lemeztektonika: http://foldrajz.ttk.pte.hu/termeszett/letoltes/magyarorszag_felszinfeljedese_i.pdf

²⁵ SZEDERKÉNYI 1984: 14–16.

²⁶ KUHN 2000: 24.

²⁷ SZABÓ-BORSY 1988: 97–102.

²⁸ KUHN 2000: 84.

²⁹ SZABÓ-BORSY 1988: 100; SINGH 2006: 32–51.

³⁰ FÜLÖP 1989: 191–210.

lentőségét, elnevezésének telitalálatát, hogy a hazánk nagyszerkezeti felépítését értelmező, ma elfogadott magyarázatban *is* használják a Tisia nevet („Tisia Nagyszerkezeti Egység”, „Tisia Összetett Terrénium”³¹). Természetesen nem egységes, „kaptafa”-masszívum értelemben, hanem a név alatt a DNy–ÉK irányban futó közép-magyarországi törési övtől (ma) délre elhelyezkedő különböző fejlődéstörténetű nagyszerkezeti egységek tömbjei szerepelnek.³²

A Tisia-elgondolás másodlagos üzenete: az államtér-olvasat

Prinz Gyula többször, át- és átdolgozott formában adott kötetformátumú összefoglalást Magyarország földrajzáról.³³ Az 1914-es kiadásban még a saját logikai rendjében és helyén, a természetföldrajzi részeket követő önálló fejezetben (*Magyarország politikai földrajza*) „természetes kerekded egészként” (persze nyitott déli kapukkal! – lásd fentebb) beszélhetett Prinz az államterületről, és mutathatta be a természeti tájhoz igazodó politikai határok futását.³⁴ Az 1926-os kiadásban viszont *megfordult* a helyzet. Az államforma fontossága, fizikai földrajzi indoklása mintegy felütésként, a kötet bevezetőjében már helyet kap annak ellenére, hogy a kétkötetesre tervezett munka megjelent első része az ország földtani szerkezetével, felépítésével, morfológiájával, és nem az ország ember- és benne annak államföldrajzával foglalkozik.³⁵

Szembetűnő persze az is, hogy az 1920-as trianoni döntés ellenére – jóllehet a „korszellemnek” megfelelően (lásd alább) – Prinz 1926-ban Magyarországról továbbra is a Kárpát-medence *egészeként* beszél. Habár tehát az államföldrajzi kérdések taglalása a második, az emberföldrajzi kötet fejezeteire maradt volna, Prinz az első könyv jellegének megfelelően fontosnak tartotta egy olyan földtani, morfológiai bevezető megírását, amely szerint „Magyarország [...] minden népben élő fogalom jegye, mely nem politikai területet, hanem földrajzi területegységet jelent”. Illetve „Magyarország minden politikai határalakulástól függetlenül élő területegység”.³⁶

A szerző természettudományi érvrendszere a geofaktorok teljes hálózatát magában foglalja, hiszen „Magyarország egészében egy organizmus, egész szervület, részeinek együttműködése egymást kiegészítő, védő, támogató, élettel tápláló.

³¹ SZEDERKÉNYI 1984: 135.

³² KÖRÖSSY 1963: 165; FÜLÖP 1989: 198–199.

³³ PRINZ 1914; 1926; 1942; 1944.

³⁴ PRINZ 1914: 163–178.

³⁵ A második könyv, azaz az emberföldrajzi részek tíz évvel később, tulajdonképpen önálló kötetterjedelmekben, nagylélegzetű összegzésekként a *Magyar föld, magyar faj* című kötetsorozatban jelentek meg. PRINZ 1937: 1–341; 1938.

³⁶ PRINZ 1926: 3.

Szerkesszen a geográfus bármiféle kartogrammot vagy térképet, *fizikai* vagy emberföldrajzi *természetűt*, egyenlőségi görbéi mindig és mindig *kifejezésre juttatják a területegység plasztikai jellegét* [kiemelés tőlem – K. R.]”.³⁷ Prinz e fizikai államterületi elgondolásának mintegy „mélybeli alappillére” a Tisia-tömb, amelyre a többi, az államter egységét tovább bizonyító, látható felszíni formák épültek.

Feltehetjük azt a kérdést, hogy vajon *a Tisia-elgondolásban, egy egységes Kárpát-medencei tömb elvének kidolgozásában szerepet játszott-e az ország területének szétszakadása?*

Úgy vélem, hogy az elmélet földtani alapja Suess, idősb Lóczy előkutatása alapján az idea megfogalmazása előtt (1926) majd két évtizeddel a „levegőben lógott”. Prinz 1923-as *Európa természeti földrajza* című kötetében már kéregszerkezeti tájrendszertanban tárgyalja a kontinens és benne a Kárpát-medence felépítését. Prinz fokozatosan jut el a Tisia-tömb kimondásáig. A kérdésre tehát a választ úgy fogalmaznám meg, hogy a békeszerződés legfeljebb „*rásegített*” az új földtani idea megszületésére, egy „*kicsit meglökte*”, felgyorsította az elmélet megfogalmazását.

A trianoni döntés az országot minden tekintetben átalakító hatásának kibontakozásához és ezzel párhuzamosan a békeszerződés horderejének felismeréséhez persze több időre volt szükség.³⁸ A kezdeti (a húszas évek első felében lezajlott), jobbára „tűzoltó” etnikai térképészeti munkálatok, statisztikai adatsorok, memorandumok összeállítása után kezdődhetett meg az új helyzet aprólékos tudományos feldolgozása.³⁹ 1920 „elemi erejű sokk”-jára a magyar geográfia átfogó szintézisek, aprólékos gonddal szerkesztett tematikus (jobbára etnikai) térképek formájában, a harmincas években adta meg a részletes választ. Ezeknek a földrajzi válasz-köteteknek egyik fontos darabja a *Magyar föld, magyar faj* (1936–1938) című, a magyar nemzeti eszme jegyében született négykönyves mű geográfiai részei (I–III). A kötet sorozat előszava igen összetetten hangolt: a szerzők „hideg tárgyilagosságot”, érzelemmentes tárgyi megközelítést ígérnek (I, 10), amely hangvétel eredményeként ki kell hogy rajzolódjanak a térséget át- és átszelő sok-sok határvonal szintéziséből az ország élettartományának *tényleges* határai (I, 10). Azaz „a kiszabott terület [...] nem politikai uralmi terület, nem történeti regnum és nem politikai törekvés eszményi országa [...] [I, 10], hanem a természettudományos szigorúsággal elemzett adatok, jelenségek kényszerítik ki a Kárpát-medence egységét, amely térségről eddig minden elődünk Magyarország földrajz[aként írt – betoldás tőlem – K. R.]. Senkinek sem kellett magyarázni, hogy ez az ország milyen határokig terjed, meddig ér. Éles vonalakkal körülsza-

³⁷ PRINZ 1926: 4.

³⁸ Lásd *A Magyar Földrajzi Társaság szózata...* 1918.

³⁹ A békeszerződésre adott geográfiai válaszlépések összegzését lásd HAJDÚ 2000: 224–233.

bott, világos, pontos térfogalom állott ezerkilencszáztizenkilencig szemeink előtt. Mindaddig, míg be nem következett ennek a kristályszerűen éles határvonalú országnak második felosztása [I, 9].”

Az 1926-os, tisztán természetföldrajzi kötetével ellentétben – ahol Prinz még ki tudta kerülni az „új államterület” térképi felvázolását, sőt egyszerűen hallgatótt mindennemű területi változásról – a harmincas években már szaktudománya egészével együtt kénytelen saját viszonyát is megfogalmazni az előállt helyzethez. Ezt az állásfoglalást úgy összegezhetjük, hogy tulajdonképpen *nincs megváltozott állapot*. Semmilyen fizikai és/vagy emberföldrajzi ok nem indokolja a geográfia számára, hogy a kimetszett új államtérről mint földrajzi egészeről beszéljen. Ez a hozzáállás azt is jelenti, hogy („nekünk, a trianoni helyzettel szembesülő geográfusoknak”) *fordítva kell* gondolkodnunk.

Nem az új országot kell leírunk, térbeli folyamatait elemeznünk, hanem az előző állapot stabilitását, egységét kell további érvrendszerekkel és az előállt helyzet tarthatatlanságával bizonyítanunk. A földrajznak az a feladata, hogy egyszerűen „túlnézzon” a mai (kisszerű) állapotot, és ezzel párhuzamosan nagyobb geográfiai összefüggések nézőpontjából láttassa a terület és az állam megfeleltetését. Ne engedje tehát, hogy az állam a területében birtokot, és ne a néppel elválaszthatatlan egészet alkotó *testet* lásson.⁴⁰ Ezért ad például Prinz a kötete elején *Magyarország a földrajzban* címmel majd negyvenoldalas átfogó, a későbbiekben, önálló fejezetekben részletesen kifejtendő vázlatot a Kárpát-medence egységéről.⁴¹ Prinz a *Magyar föld, magyar faj* harmadik kötete számára, mintegy előtanulmányként, folyóiratcikkekben fogalmazza meg a tájszemléletről és az államtérről vallott nézetei alappilléreit.⁴² A periodikákban megfogalmazott tételeket Prinz Gyula a négykötetes műben terjedelmi korlátok nélkül szintetizálhatta.

Csakhogy! Prinz Gyula ezekkel a fentebb idézett elvekkkel párhuzamosan más-ként is viszonyult a békekötéshez, pontosabban mégiscsak reagált a trianoni döntés térbeli következményeire.

A második világháborút követő években Prinz méltatói éppen azt emelték ki munkásságából baloldali értéként, hogy kortársaitól eltérően tárgyilagos, az új helyzethez azonnal alkalmazkodó geográfiai szigorúsággal írt már 1923-ban (!) az új államtér „csonka-közigazgatásának” tarthatatlanságáról, és azonnali, a megváltozott államtérhez igazodó változtatásokat sürgetett.⁴³ Sőt! 1933-ban, az egy évtizeddel korábban tézisszerűen megfogalmazott közigazgatási koncepcióját részletesebben bemutató cikkében szikár objektivitással indokolja a Trianonban átszabott ország belső területi működésének azonnali átformálását: „Az emberi-

⁴⁰ Nem szó szerinti idézet Prinztől. PRINZ 1938: 360.

⁴¹ PRINZ 1936: 15–63.

⁴² PRINZ 1935a: 35–61; PRINZ 1935b: 332–339.

⁴³ PRINZ 1923: 154–157.

ség annyira politikai szervezeteinek igája alatt él, hogy a földrajzot is belekényszerítette a földfelszínnek a politikai, tehát láthatatlan határoktól megrajzolt területrendszerébe. [...] Szinte valamennyi politikai szervezetek határai között adja elő mondanivalóját és rögtön átadja helyét az újnak, ha e határok megváltoznak.”⁴⁴

Ezzel szemben a *Magyar föld, magyar faj* könyvnyi fejezeteiben a hatalmas munkabírású tudós átfogó, önálló földrajzi képként, nagy ívű, a volt (!) országtér egységét bizonyító geográfiai érvrendszert fejt ki. Szó sincs már a Trianonban át-rajzolt ország közigazgatásáról, hanem visszaköszön Prinz „táj államot szül” gondolata és Magyarország (mint a Kárpát-medence) tájrajzi felosztása.⁴⁵ A sorozat harmadik, *Az államföldrajzi kép* című kötetében Prinz például, ahol csak lehet, kerüli az új országhatárok térképi ábrázolását.⁴⁶

A *Magyar föld, magyar faj* a múlt század harmincas éveinek második felében jelent meg. A mű célja egyrészt az volt, hogy a nagyközönség számára is érthető formában képet adjon a „magyar föld” geográfiájáról.⁴⁷ Másrészt azonban ez az „elvárt földrajzi ország-kép” ezekben az években egyértelmű szándékokat hordozott. A területi felülbírálat két elkötelezett híve, Cholnoky Jenő és Teleki Pál közreműködésével megszületett kötetek olyan külpolitikai időszakokra estek, amelyben már a revíziós törekvések esetleges (bár persze részleges) sikerrel kecsegtettek.⁴⁸ 1938 (*Az államföldrajzi kép* című kötet megjelenésének éve) az anchluss, a müncheni szerződés esztendeje. A külpolitikai mozgástér látszólagos szélesedése (hiszen ez a lehetőségbővülés egyben egyoldalú tengelyhatalmi elkötelezettséget, azaz kényszerpályát is jelentett az ország számára⁴⁹) az év novemberére elvezetett a majd két évtizede várt területi revízió kezdeti állomásáig,

⁴⁴ PRINZ 1933a: 69. Lásd ugyanezt PRINZ 1933b: 105–113. Prinz közigazgatási elképzelésének elemzését lásd HAJDÚ 2001b: 152–163.

⁴⁵ HAJDÚ 2001b: 66.

⁴⁶ A beköszönő tömbszelvénnel és a mellékelt színes térképpel együtt az ötszáz oldalas műben csupán hét ábrán jelöli a trianoni határokat (PRINZ 1938: 69, 76, 273, 257, 299), de ezen esetekben is fordított a békekötés területi következményeinek a megközelítése. Úgy jelennek meg, mint a természetes Egész (például vasúti, közúti háló) tartóságát „zavaró” vonalak, hiszen „minél behatóbb tárgyalásunk, annál inkább *szólnak meg azok az összefogó erők* [kiemelés tőlem – K. R.], melyek mind az ország természeti és államföldrajzi egységét hirdetik, amelyek az ország népeinek összekovácsolódását okozták” – PRINZ 1938: 321. Az új államhatárok ábrázolásának hiánya jellemzi persze *A magyar munka földrajza* című kötetet is; csupán egyetlen ábra szerepel benne az 1920-as országhatárokkal... – *Uo.*, 361.

⁴⁷ FODOR 1948–1951: 242.

⁴⁸ Részletes háttérként lásd ZEIDLER 2001; ZEIDLER 2002; SALLAI 2002.

⁴⁹ ZEIDLER 2005: 162–205.

az első bécsi döntésig. E korszakban fogalmazhatott a geográfia (ismét) egyre magabiztosabban Magyarország geopolitikai helyzetéről, létéről.⁵⁰ Sőt! A földrajz a magyarság felé éppen az első bécsi döntésben játszott szerepével sikerüzenetet is küldött, hiszen a politikus és geográfus Teleki Pál vezetése alatt álló Államtudományi Intézet etnikai térképei, adatbázisai alapján megvalósult „etnikai egyenlő államhatár”-elv szinte maradéktalanul érvényesült a határozatban.⁵¹ Azaz a földrajz mintegy „társadalmi szerepét be tudta hasznosan tölteni” és képes volt legitimálni a harmincas évek végén egyre karakterisztikusabban (lásd *Magyar föld, magyar faj*) kifejtett államföldrajzi elképzeléseit.

Ebben a gondolatkörben fogalmazza meg Prinz Gyula markánsan a Tisia-idea korábban csupán látens államföldrajzi olvasatát.

Amint arról már fentebb szó volt, egyrészt a négykötetes sorozat legfőbb szerzőjének van helye és újabb szakirodalmi forrásbázisa, hogy a tíz évvel korábban elgondolt képzetének földtani részét aprólékosan kifejtsse (részletesen lásd feljebb és a tájrajzi kötet jegyzetapparátusát⁵²), másrészt az eltelt évtizedben a magyar földrajz a Tisia-masszívumnak nem csupán a fizikai, hanem az államföldrajzi jelentéstartalmát is fokozatosan felerősíti. Cholnoky már 1929-es, *Magyarország földrajza* című művében a szerinte kifejezőbb „Magyar-masszívum” nevet igényli a tömb számára.⁵³ Egy évtizeddel később véleményét karakterisztikusan meg is fogalmazta: „Ezt a kemény földkéregdarabot Prinz Gyula, a hegyszerkezetek kitűnő ismerője »Tisia« néven nevezte el, a Tisza-folyó nevéből. [...] Az ilyen ellenálló, nagyon kemény kéregdarabot masszívumnak is szokás nevezni, azért nevezhetjük Magyar-masszívumnak is, ha a Duna-medencének legnagyobbikát nem akarjuk a Tiszáról elnevezni, mert hisz hallottam azt az ellenvetést is, hogy a Dunántúlnak semmi köze a Tiszához, tehát a név »pars pro toto«.”⁵⁴

Kogutowicz Károly pedig egyenesen „Magyar-Ősmasszívumról” [nagy „M”, nagy „Ő”! – K. R.] beszél, annak ellenére, hogy így a megnevezés félreérthető, hiszen a Tisia – az elgondolás szerint egy karbonkori hegységrendszer kiszakadt tagja – nem tartozik a pajzsok közé.⁵⁵

A szakirodalom nem csupán a Tisiát, hanem egy korábbi, Prinz elképzelésének egyik gondolati előzményeként értékelhető idősb Lóczy tömegét („közben-ső tömeg”⁵⁶) is többször nevezi Magyar-masszívumnak, de ez a megnevezés csak

⁵⁰ LACKÓ 1981: 298–340.

⁵¹ Részletesen lásd RÓNAI 1989.

⁵² I, 381–382.

⁵³ CHOLNOKY 1929: 15.

⁵⁴ CHOLNOKY 1937: 23.

⁵⁵ KOGUTOWICZ 1930: 21–22.

⁵⁶ BÖCK 1930: 111–112; SCHMIDT 1931; BENDA 1932.

„visszadatálva”, a Tisia fogalmának bevezetése után bukkan fel.⁵⁷ A Tisia-tömb államföldrajzi olvasatának magját már Prinz 1935-ben írt cikkében is olvashatjuk. Ezt a tételt emeli át és fejti ki részleteiben a három évvel később megjelent kötetben: „A Pannoniai-tenger [...] a Tisia-tömb berogyott rögeit és rajtuk régebben lerakódott kőzet-táblák megbillent töredékeit nyugalomban fekvő takaróval borította be. [...] A Pannonia-tenger üledékje lett a *legmagyarabb* föld, s tájrendszertani egységének legjobb kifejezője.”⁵⁸ „Származástani nézőpontból nyilván mindazon terület, mely a Tisia-tömb tetején van, szorososan összetartozik, s velük ugyancsak egységesen szemben áll a redőkeret. [...] A Tisia-tömb területét nevezhetjük Belső-Magyarországnak, a redőkeretét Külső-Magyarországnak. Semmi sem nyugszik mélyebben a magyar föld milliárdos történetében, mint ez a kettéosztás. Belső-Magyarországot teljes joggal nevezhetjük az ország törzsének vagy anyaországnak.”⁵⁹

E bevezető mondatok után következményként, összegző tételként Prinz kimondja a Tisia-masszívum államföldrajzi olvasatát: „Az igazi Magyarország azonban Belső-Magyarország. Ennek a fogalomjelnek tartalma nem azonos az anyaországgal. Belső-Magyarország a tájrendszertanban a Tisia-tömb felszíne, az anyaország a népesedéstanban a magyarságnak tömören, zártan birtokba vett törzsterülete. *De utóbbiban sok olyan jellemvonás van, ami arra utal, hogy kiterjedése és alakja az előbbinek természetéből kihatásként keletkezett* [kiemelés tőlem – K. R.]. Valóban a Tisia-tömb, a természeti Belső-Magyarország és István király országa csak egy helyet foglalnak el a földgömbön. Ahol pedig eltérés van, ott pontosan egy szerkezeti elválkozás területe csábít.”⁶⁰ „A magyar államot a nemzet teremtette meg, a magyar »ország« ellenben azon esemény által keletkezett, hogy a triász-tengertől elborított kambriumi hegrendszernek területéből kihaladt egy kemény tömb [a Tisia – K. R.]”⁶¹

„A Pannoniai-tenger üledékje lett a *legmagyarabb* föld, s tájrendszertani egységének legjobb kifejezője.”⁶²

⁵⁷ KOGUTOWICZ 1930: 21; PRINZ 1958: 232. A *Magyar föld, magyar faj* című kötet sorozatban Prinz az esetleg lehetséges névváltozatok megadása mellett (Borbás Vince [1844–1905] – botanikai alapú Ósmátra, Óstisza – PRINZ 1936: 97; PRINZ 1937: 62) továbbra is Tisiaként beszél elgondolásáról, viszont a tartalomjegyzékben már „*A magyar őstömb. A Tisia*” néven szerepel az idea (I, 392). A név korszakbeli népszerűségét, kifejezőerejét mutatja az is, hogy a Debreceni Tisza István Tudományos Társaság III. szakosztálya a folyóirata (1936–1943) számára adta a *Tisia* címet.

⁵⁸ PRINZ 1935a: 44.

⁵⁹ PRINZ 1935a: 46.

⁶⁰ PRINZ 1935a: 47. Szó szerint ugyanez nagyobb térbeli összefüggésekben: PRINZ 1936: 275–276.

⁶¹ PRINZ 1936: 96.

⁶² PRINZ 1935a: 44.

Prinz a *Magyar föld, magyar faj* harmadik, államföldrajzi kötetében végül összegzi a Tisia által kirajzolt „Belső- és Külső-Magyarország” politikai földrajzi tartalmát: „Belső-Magyarország igazi anyaország volt, Külső-Magyarország pedig az eredetileg lakatlannak mondható határövből kifejlődött határvidékek sorozata. Az anyaország társadalma egészen más vonalon alakult ki, mint a határövé [...] Az anyaország [...] egységes magyar terület lett. Külső-Magyarország ellenben legfőbb jellegében az lett és sok tekintetben az is maradt, amit a nép általában határvidékeinek és a szláv kölcsönszóval *granicárnak* nevez.”⁶³

A szerző a kötet előszavában mintegy felvezeti e földszerkezettani elv politikai olvasatát: „Elvitathatatlan tény [...], hogy nemcsak a magyar föld lakói éltek mindig abban a tudatban, hogy ez az ország természettől adott tájegység földrajzi értelemben is, igazi ország, nem pedig hatalmi úton keletkezett birodalom. A világ összes népei úgy tudják, legalább a X. század óta, hogy Hungária a nagy Dunavölgy középső szakaszát elfoglaló ország”.⁶⁴ Prinz szerint az emberföldrajz sem kerülheti meg a földtant: „Képzletben is alig elérhető időtartamokat, évmennyiségeket hallottunk a földtanból, s ebből azt következtetjük, hogy még ezeréves államaink és népeink életét sem befolyásolják a nagy ciklusok. Meg kell győződnünk arról, hogy ez tévedés. Ezek a ciklusok hatalmas tényezői már az évszázadoknak is.”⁶⁵

Cholnoky Jenő ugyanezekben az években írt munkájában egyenesen *természeti törvényként* értékeli a Kárpát-medencét kitöltő Magyarország egységének szükségességét: „Magyarországnak fogjuk nevezni a Kárpátok koszorújában azt a területet, ami ezer esztendeig a mienk volt s föltétlenül megint a mienk lesz a *természettörvények* [kiemelés tőlem – *K. R.*] kérlelhetetlen következetességével.”⁶⁶ (Némi malíciával jegyezhetjük meg tehát, hogy év-százmilliókkal ezelőtt a „Teremtő” is úgy alkotta ezt a felszínt, hogy majdan egy egységes állam területének legyen anyaméhe, hiszen – mondja Prinz – „A Tisia-tömb ilyen módon egy kerekded szigetország keletkezésének lett okozója”⁶⁷ – Igen, persze! Tegyük fel, a gepidák számára...)

Ugyanez a gondolat európai horizontban: „a földtani masszívumok [...] egyenkint és külön egy-egy *természettajzi ország* alapja lett. Mindegyik ilyen országnak [...] attól függ alaktani és felszíni jellege, hogy milyen függőleges irányú helyzetben van az alapépületet alkotó tömb (masszívum). [...] Az eredetileg

⁶³ PRINZ 1937: 283–284.

⁶⁴ PRINZ 1936: 17.

⁶⁵ PRINZ 1937: 46.

⁶⁶ CHOLNOKY 1937: 5.

⁶⁷ PRINZ 1936: 97.

egységes Trák-tömb kétfelé osztódott [...] Ennek megfelelően két nagytájat alakított ki, *Magyarországot* és [...] *Balkánországot* [sic!].”⁶⁸

Természetesen nem lehet a mai kor mércéjével és értelmi-érzelmi világának szűrőjén át nézni a majd háromnegyed évszázada született tudományos elméleteket, fogalmakat. Az egykori elképzelések pontos értelmezéséhez átfogó eszméletörténeti kép felvázolására – például a korszak földrajzi vitáinak, kutatási témáinak, a geográfusok személyes motivációinak,⁶⁹ szakmai kritikáinak értékelésén keresztül – lenne szükség. Annyit azonban a jelen tanulmány keretei között is ki kell emelnünk, hogy Prinz államföldrajzi elképzelései egyrészt (1. pont) a korszak általános vélekedését tükrözték, másrészt viszont (2. pont) a *Magyar föld, magyar faj* harmadik kötetének (*Az államföldrajzi kép*) kritikai fogadtatása felrója Prinznek, hogy államföldrajzi elképzelése megkérdőjelezhető.⁷⁰ Tudománytörténeti munkájában a korabeli kritikákat Fodor Ferenc is összegzi: „Ebben a kötetben áll Prinz leginkább ingatag talajon, s ehhez talált a legkevesebb pozitív anyagot is. Itt még mellette leginkább helyfoglaló kritikusan is azt állapították meg, hogy legkevésbé sikerült a másik két kötethez viszonyítva is, s vannak egészen nem földrajzi fejezetei is.”⁷¹

(1. pont): A személyi ellentétek⁷² nem befolyásolták a magyar geográfia egységes államtér szemléletét. Bulla Béla (1906–1962), Cholnoky Jenő (1870–1950), Fodor Ferenc (1887–1973), Kogutowicz Károly (1886–1948), Mendöl Tibor (1905–1966), Rónai András (1906–1991), Teleki Pál (1879–1941) monográfiáikban, tanulmányaikban éppen úgy egységében kezelték a Kárpát-medencét és sorakoztattak fel az „Egész” bizonyítására tájtényezőket, gazdasági okokat, mint Prinz Gyula. Idézzük a korszak bármely geográfiai kötetéhez írt előszót, bevezetőt, továbbra is „kvázi” egységes magyar államtérrel olvashatunk, például „Könyvem egész fonalán mindvégig a csonkítatlan Magyarországgal foglalkozom. Geográfusok előtt nem is szükséges okadatolnom, hogy miért. [...] Csonkamagyarország gazdasági földrajzának megírása önmagában való ellentmondás.”⁷³

(2. pont): Jóllehet fentebb a Tisia-gondolat államterületi olvasatának legszélösségesebb változatát említettem, a magyar államtér mély természeti beágyazottságának gondolata nem volt idegen a korszak honi földrajzától.⁷⁴ Ám a kritika úgy látja, hogy Prinz szemléletét túlságosan áthatotta a német geográfia.⁷⁵

⁶⁸ PRINZ 1935a: 42.

⁶⁹ Lásd HAJDÚ 2000: 224–233.

⁷⁰ HANTOS 1938: 171–185.

⁷¹ FODOR 1948–1951: 285.

⁷² Lásd KEMÉNYFI 2004: 259–260.

⁷³ FODOR 1924.

⁷⁴ HAJDÚ 1996: 137–150.

⁷⁵ HANTOS 1938: 182.

Illetve: „Prinz »Magyar földrajz«-át több oldalról is érte vád, hogy nemzeti szempontok helyenkint erős kidomborítása mellett is, szerencsétlenül német tájékozottságú, s úgy kulturális, ahogy gazdasági jelenségek is minden bizonyíték nélkül erősen igazodnak a »Nyugati kapuhoz«, illetve e jelenségek egyenlőségi és intenzitási »görbéinek« ez a középpontja.”⁷⁶

Úgy vélem, hogy ezeket a kritikákat óvatosan kell értékelünk. Prinz viszonya a német geográfiához kettős. Egyrészt Prinz már 1943-ban határozottan visszautasította azokat a vádakot, amelyek szerint elgondolásait túlságosan befolyásolják német földrajzi tantételek.⁷⁷ Ugyanitt veti el például a német alapú, téves nemzeti/faji táj fogalmát, azaz a nyelv és a táj összekapcsolását.⁷⁸ Egy korábbi művében pedig élesen elutasítja Közép-Európának a német népi, művelődési, gazdasági hegemoniával történő azonosítását.⁷⁹ Másrészt viszont a németül is publikáló, német szakirodalmat rendszeresen olvasó és használó Prinz Gyula átvesz a német geográfiától olyan *eszközöket*, amelyekkel a német geográfia a versailles-i békeszerződés utáni Németország területi egységét hirdette. Idesorolhatjuk például a folyóhálózat művelődésre gyakorolt befolyásának elemzését (Magyarország mint mezopotámikus ország⁸⁰), nép és relief, nép és éghajlat, illetve nyelv és felszíni tagoltság közötti összefüggések bemutatását.⁸¹

Tudomásul kell azonban vennünk, hogy ezek az eszközök/ideák a századforduló német geográfiájának még csupán leíró és akkor még nem „geopolitizáló”, ám a harmincas években már geo-, népesség-, agrárpolitikai elemekből szőtt „Blut und Boden”-mítoszsal átítatott, Heimatkundéjából származnak.

Ebben a német földrajzi érvrendszerben látott a honi geográfia a trianoni sokkot átélt magyar államtér egységére is alkalmazható földrajzi bizonyítékokat.⁸²

A Tisia mellett a geográfia fent bemutatott államhatár-tartóssági térképei, etnikai és szakrális tájfogalmai, a magyar gyepű, a magyar élettér, a magyar nyelv-sziget elképzelései, tájbeosztási kísérletei, a „kettős határvonal” ideája, azaz a földrajz természeti/fizikai alapokra helyezett társadalmi koncepciói tulajdonképpen egy nagyon lényeges diszkrepanciát igyekeztek feloldani, nevezetesen az et-

⁷⁶ FODOR 1948–1951: 208.

⁷⁷ PRINZ 1943: 278–288.

⁷⁸ PRINZ 1943: 282. – A kritikát lásd KEMÉNYFI 2002: 93–108.

⁷⁹ PRINZ 1937: 23.

⁸⁰ Azaz „kulturateremtő és kulturakibocsátó” állam – PRINZ 1938: 68, 177.

⁸¹ PRINZ 1936: 15–40.

⁸² A „Blut und Boden”-ről lásd GÖTZ–HEIM 1990. A két világháború közötti magyar–német földrajzi kapcsolatokról lásd FISCHER 1995: 91–352. A két világháború és benne a nemzetiszocializmus időszakának német földrajzáról részletesen lásd HESKE 1988; RÖSSLER 1990.

nikai tér és az államtér meg nem felelését. Szükség volt olyan elképzelésekre, amelyek erősítik térségünkben a magyar politikai, kulturális szerepet, illetve a magyar föld tájrajzi, gazdasági egységének elismertetését. E fogalmi konstrukciók a kor tértudományának olyan elképzelései, amelyek végül egységes hálóvá összeállva azonos célt szolgáltak.

Irodalom

- ANCEL, Jacques 1999. *A határok geográfiája*, in CSIZMADIA Sándor–MOLNÁR Gusztáv–PATAKI Gábor Zsolt (szerk.), *Geopolitikai szöveggyűjtemény*, Bp., Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 413–422.
- BENDA László 1932. *Belsőkontinentális kéregmozgások*, Pécs, Egyetemi Földrajzi Intézet
- BERNEK Ágnes (szerk.) 2002. *A globális világ politikai földrajza*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó
- BÖCK Hugó 1930. Lóczy Lajos és a magyar geológia, *Földrajzi Közlemények*, LVIII(4–6): 106–115.
- CHOLNOKY Jenő 1929. *Magyarország földrajza*, Bp., Danubia Könyvkiadó
- CHOLNOKY Jenő 1937. *Magyarország földrajza. A föld és élete*, VI, Bp., Franklin-Társulat
- DUDICH, Endre 1998. *From the Median Mass to the Microplates*, kézirat (Magyar Állami Földtani Intézet. Országos Földtani Múzeum)
- FARAGÓ Kornélia 2005. *Kultúrák és narratívák*, Újvidék, Fórum Könyvkiadó
- FISCHER, Holger 1995. *Deutsch–ungarische Beziehungen in der Geographie der Zwischenkriegszeit*, in Holger FISCHER–Ferenc SZABADVÁRY (Hrsg.), *Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik* (Süsteuropäische Arbeiten 94), München, Oldenburg, 291–352.
- FODOR Ferenc 1924. *Magyarország gazdasági földrajza*, Bp., Franklin-Társulat
- FODOR Ferenc 1948–1951. *A magyar földrajztudomány története*, kézirat
- FÜLÖP József 1989. *Bevezetés Magyarország geológiájába*, Bp., Akadémiai Kiadó
- GOMBÁR Csaba 1983. Újjászületik a geopolitika fogalma? *Világosság*, XXIV(8–9): 561–568.
- GÖTZ, Aly–HEIM, Susanne 1990. *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Hamburg, Hoffmann und Campe
- GYÖRFFY István 1916. Magyarország régi balkáni birtokai, *Földrajzi Közlemények*, XLIV(1): 19–37.
- HAJDÚ Zoltán 1996. Az „államtáj” és a „tájállam” problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig, *Földrajzi Közlemények*, CXX (XLIV) (2–3): 137–150.
- HAJDÚ Zoltán 1998. Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban, *Tér és Társadalom*, XII(3): 93–104.
- HAJDÚ Zoltán 2000. A magyar földrajztudomány és a trianoni békeszerződés 1918–1920, *Kisebbségkutatás*, 9(2): 224–233.
- HAJDÚ Zoltán 2001a. Teleki Pál tájelméleti munkássága, *Földrajzi Közlemények*, CXXV (XLIX) (1–2): 51–64.

- HAJDÚ Zoltán 2001b. *Magyarország közigazgatási földrajza*, Bp.–Pécs, Dialóg Campus Kiadó
- HANTOS Gyula 1938. Prinz Magyarországa, *Földrajzi Közlemények*, LXVI(6–7): 171–185.
- HESKE, Henning 1988. „...und morgen die ganze Welt...” *Erdkundeunterricht im Nationalsozialismus*, Giessen, Focus Verlag GmbH
- ILYÉS, Zoltán 2004. *Szimbolikus határok és határjelek*, in BICZÓ Gábor (szerk.), *Vagabundus*. Miskolc, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 189–212.
- JUHÁSZ Árpád 1987. *Évmilliók emlékei*, Bp., Gondolat Kiadó
- KARÁTSÓN Dávid (főszerk.) 2002. *Pannon enciklopédia. Magyarország földje*, Bp., Kertek 2000
- KEMÉNYFI Róbert 2002. Az „etnikai táj” kultúrnemzeti mítosza, *Regio* 13(4): 93–108.
- KEMÉNYFI Róbert 2004. *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó
- KOGUTOWICZ Károly 1930. *A Dunántúl és a Kis-Alföld írásban és képekben*, I, Szeged, M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete
- KÖRÖSSY László 1963. Magyarország medenceterületének összehasonlító földtani szerkezete, *Földtani Közlemények*, XCIII, 153–172.
- KUHN, Thomas S. 2000. *A tudományos forradalmak szerkezete*, Bp., Osiris Kiadó
- LACKÓ Miklós 1981. *A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között*, in LACKÓ Miklós, *Szerep és mű*, Bp., Gondolat Kiadó, 298–340.
- A Magyar Földrajzi Társaság szócata a világ Földrajzi Társaságaihoz (1918), *Földrajzi Közlemények*, XLVI(7–10): 289–320.
- MAKKAI Béla 1996. A magyar kormányzat „Boszniai actio”-ja (1909–1919), *Századok*, 130(2): 341–381.
- MAKKAI Béla 2003a. Önvédelem vagy expanzió? Magyar „nemzetgondozási” program a délszláv régióban a 20. század elején, *Századok*, 137(1): 101–122.
- MAKKAI Béla 2003b. *Végvár vagy hidfő? Az „idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában: 1904–1920*, Bp., Lucidus Kiadó
- MEZŐ Ferenc 2000. *A politikai földrajz alapjai*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó
- PRINZ Gyula 1914. *Magyarország földrajza*, Bp., Magyar Földrajzi Intézet Részvénytársaság
- PRINZ Gyula 1923. *Térképek az állam szolgálatában. Zsebatlasz*, Bp., Magyar Földrajzi Intézet, 154–157.
- PRINZ Gyula 1926. *Magyarország földrajza*, Bp., Danubia Kiadás
- PRINZ Gyula 1933a. A földrajz az államigazgatás szolgálatában, *Földrajzi Közlemények*, LXI(4–6): 69–81.
- PRINZ Gyula 1933b. Új megerendszer, *Magyar Szemle* (70): 105–113.
- PRINZ Gyula 1935a. Magyar tájszemlélet, *Pannonia*, 1(1–3): 35–61.
- PRINZ Gyula 1935b. Az államterület, *Pannonia*, 1(9–10): 332–339.
- PRINZ Gyula 1936. *Magyarország tájféldrajza. Magyar föld, magyar faj. Magyar Földrajz 1*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1–341.
- PRINZ Gyula 1937. *A munka földrajza. Magyar föld, magyar faj. Magyar Földrajz 2*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1–442.

- PRINZ Gyula 1938. *Az államföldrajzi kép. Magyar föld, magyar faj. Magyar Földrajz 3*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- PRINZ Gyula 1942. *Magyarország földrajza*, Bp., Renaissance Könyvkiadóvállalat
- PRINZ Gyula 1943. Visszapillantás a magyar emberföldrajz negyven évére, *Földrajzi Közlemények*, LXXI(4): 278–288.
- PRINZ Gyula 1944. *Magyarország földrajza*, Bp., Renaissance Könyvkiadóvállalat
- PRINZ Gyula 1958. Az országdomborzat földszármazástani magyarázata, *Földrajzi Közlemények*, VI (LXXXII) (3): 213–236.
- RÓNAI András 1940. *Erdély földje és népe*, in KOVRIG Béla (szerk.), *A mi Erdélyünk*, Bp., Stádium Sajtóvállalat
- RÓNAI András 1941. *Az újságírójelölt kézikönyve*, Bp., Stádium Sajtóvállalat
- RÓNAI András 1989. *Térképezett történelem*, Bp., Magvető Kiadó
- RÓNAI András (szerk.) 1993. *Közép-Európa Atlasz*, Bp., Szent István Társulat–Püski Kiadó (faksimile kiadás)
- RÖSSLER, M. 1990. „*Wissenschaft und Lebensraum*”, *geographische Ostforschung im Nationalsozialismus: ein Beitrag zur Disziplingeschichte der Geographie*, Berlin–Hamburg, Reimer
- SALLAI Gergely 2002. *Az első bécsi döntés*, Bp., Osiris Kiadó
- SCHMIDT, E. R. 1931. *A magyar közbenső tömeg töréses szerkezete*, különlenyomat
- SINGH, Simon 2006. *A Nagy Bumm*, Bp., Park Kiadó
- SMITH, Anthony D. 2004. *A nemzetek eredete*, in KÁNTOR Zoltán (szerk.), *Nacionalizmus-elméletek*, Bp., Rejtjel Kiadó, 204–229.
- STRÖMPL Gábor 1922. A magyarság geográfiai öntudata, *Földrajzi Közlemények*, L(1–5): 27–32.
- SUBA János 2002. *A politikai földrajz történetileg változó államhatár-elmélete*. <http://www.fomi.hu/internet/magyar/szaklap/2002/06/3.pdf> (2006. október)
- SZABÓ József–BORSY Zoltán 1988. *Csillagászati földrajz*, Bp., Tankönyvkiadó
- SZÁDECZKY-KARDOSS Elemér 1978. Tisia és lemeztektonika, *Földrajzi Közlemények*, XXVI (CII) (4): 305–315.
- SZEDERKÉNYI Tamás 1984. Prinz Gyula, a geológus, *Földrajzi Közlemények*, XXXII (CVIII) (1): 14–16.
- TELEGDI ROTH Károly 1929. *Magyarország geológiája*, Bp., Danubia Könyvkiadó
- A Tisia-elmélet és a lemeztektonika*. http://foldrajz.ttk.pte.hu/termeszet/letoltes/magyarorszag_felszinfejlodese_i.pdf
- ZEIDLER Miklós 2001. *A revíziós gondolat*, Bp., Osiris Kiadó
- ZEIDLER Miklós 2002. *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*, Bp., Teleki László Alapítvány
- ZEIDLER Miklós 2005. *Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika „választásai” a két háború között*, in ROMSICS Ignác (szerk.), *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*, Bp., Osiris Kiadó, 162–205.